

УДК 94(477.54)“192”:334.713-051-055.2

А. С. Лапченко

АНАЛІЗ УЧАСТІ СІЛЬСЬКОГО ЖІНОЦТВА В ПРОМИСЛАХ НА ХАРКІВЩИНІ В РОКИ НЕПУ

Стаття присвячена дослідженню участі сільського жіноцтва в промислах на Харківщині та пов'язаних з ними соціально-економічними, гендерними та традиційно-побутовими відносинами в роки непу. Охарактеризовано специфіку життя селянок-підприємниць, їх місце в родині й суспільстві, економічний стан їх господарств в різних умовах й на різних етапах історичного розвитку. Досліджено географію та регіональні особливості пов'язані з розвитком промислів у гендерних відносинах.

Ключові слова: кустарні промисли, домашнє промислове підприємництво, жіночі промисли та ремесла, кустарництво, дрібнотоварне виробництво, гендерні відносини.

З давніх часів жіноче домашнє підприємництво (ткацтво, килимарство, хатнє млинарство, лозоплетіння та інші дрібні промисли) були невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської родини. Різноманітні промисли в яких жінка була або основним виробником, або помічником свого чоловіка задовольняли більшу частину потреб населення України у тканинах та килимах, різноманітних виробах з лози, рогами та багатьох інших промислових товарах. Тому без детального дослідження розвитку в Україні жіночого домашнього промислового підприємництва неможливо об'єктивно зрозуміти розвиток усіх інших складових частин українського народного господарства, а в кінцевому підсумку неможливо зрозуміти основні шляхи, форми, темпи й особливості розвитку ринкових відносин і пов'язаних з ними гендерних, соціальних, культурних і побутових процесів, що відбувалися в Україні протягом 20-х років ХХ ст.

Історія участі сільського жіноцтва в традиційних промислах в роки непу (1921-1929 рр.) дотепер залишається “білою плямою” історичної науки, як в Україні, так й за її кордонами. Перші спроби наукового аналізу жіночого домашнього підприємництва були зроблені в основному у формі уривчастих заміток представлених у різних періодичних виданнях вже на початку 20-х років. Однак жіноче домашнє підприємництво України не було виділене на загальному тлі кустарництва. Спеціальна Секція кустарної промисловості на чолі із професором О.О. Рибниковим писали статті на кустарні теми. В цей період у світ виходить декілька книг О.О. Рибникова – найбільш авторитетного на той період фахівця із селянської промисловості [1]. Найбільший інтерес в його роботах викликає спроба автора вперше визначити загальну чисельність кустарів і кустарок по кожній з українських губерній. Саме О.О. Рибников також спробував остаточно вирішити важливе питання про уточнення наукового змісту таких важливих понять як “кустарна промисловість” і “жіночі промисли” [2].

Значне зростання в Україні інтересу до наукового дослідження ролі жінок в розвитку селянських промислів, яке стало досить характерним для 20-х років ХХ ст., було пов'язане із значним розвитком в українському суспільстві феміністської ідеології та намаганням визначити місце жінок в економічному розвитку окремих українських сіл або невеликих регіонів. Ці завдання у 1920-ті роки часто вирішувалися через наукові інструментарії історичного краєзнавства. В 1923 р. у Харкові, який тоді був столицею України, спеціально була створена комісія з історичного краєзнавства, а у 1925 р. Всеукраїнський комітет краєзнавства, який мав свій друкований орган – журнал “Краєзнавство” (1927-1930 рр.).

Тривалий період з кінця 30-х і майже до кінця 50-х років ХХ ст., по суті, випали із процесу наукового вивчення історії промислового підприємництва українського селянства. Для 60-х років характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства. Тривалий час науковці здебільшого приділяли увагу загальним соціально-економічним проблемам, питання селянських промислів залишилися поза увагою істориків. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва розглядаються в працях В. Калініченка [3] О. Сушка [4], В. Олянич [5] та ін. Отже, проаналізувавши історіографію з теми дослідження, можна зробити висновок, що дотепер відсутнє комплексне дослідження розвитку жіночого домашнього підприємництва в українському селі на Харківщині в роки непу, де всі процеси були б розглянуті в територіальному і хронологічному контексті.

Наукова мета полягає у комплексному дослідженні, систематизації, інтерпретації та реконструкції процесу розвитку жіночого домашнього промислового підприємництва як суттєвого компонента соціально-економічного життя, гендерних відносин та традиційно-побутової культури Харківщини, в аналізі локальних особливостей участі сільського жіноцтва в традиційних промислах.

У відповідності до мети дослідження ставляться наступні завдання: охарактеризувати специфіку домашнього виробництва та побуту українських сільських майстринь в 1921-1929 рр.; проаналізувати локальні особливості участі українського жіноцтва в промислах; визначити місце і роль селянок в системі соціально-економічних та традиційно-побутових відносин на Харківщині в селі в роки непу; простежити економічний стан промислових господарств в різних умовах й на різних етапах розвитку жіночих промислів, їх роль і місце в традиційно-побутовій культурі.

Успішне вирішення завдань можливе лише шляхом залучення найрізноманітніших джерел. Це статистичні матеріали ЦСУ (Центральне статистичне управління) [6], перепис населення 1926 р. [7], архівні матеріали (відображення багатьох кардинальних питань з питань історії участі жінок в кустарній промисловості), періодичні видання.

Кожен окремий український регіон протягом 20-х років ХХ ст. зберіг цілу низку специфічних рис у своєму соціально-економічному розвитку. Розвиток в Україні будь-якого дрібного неземлеробського підприємництва, як жіночого, так і чоловічого сільського населення визначалося багатьма факторами: наявністю необхідних природних ресурсів, рівня розвитку населення, відокремлення промислу від сільського господарства, розвитку великої промисловості, торгівлі тощо.

В основному українські жінки займалися різноманітними хатніми промисловими виробництвами. Після першої світової війни і революції (великі втрати чоловічого населення) жінки все більше оволоділи дрібними, середніми підприємствами, й зрідка великими підприємствами: скляними, шкіряними, свічковими, крохмальними, пиво-медоварними, хімічними й цегельними заводами, водяними млинами тощо. Одним із основних факторів, який суттєво вплинув на становлення жіночого дрібного неземлеробського підприємства в Україні була насамперед, велика потреба сільського населення в дешевих і якісних неземлеробських товарах та будівельних матеріалах, яка існувала тому, що фабрично-заводська промисловість не задовольняла потреби населення.

Темпи розвитку жіночого промислового підприємництва значною мірою визначалися також станом транспортної інфраструктури. Через Харківщину проходили головні транспортні артерії. Протягом 1921-1929 рр. основним видом транспорту продовжував лишатися гужовий. Значущим було й те, що він сам часто був об'єктом промислової діяльності селянства (чумацький та інші промисли) й одночасно істотно стимулював розвиток деяких сільських виробничих промислів, в яких жінки приймали участь, зокрема возового, санного, колісного, дужного та ін.

Надзвичайно важливе позитивне значення для розвитку селянських промислів, в тому числі й жіночих, мало створення на території України залізничної мережі. Поблизу залізничних станцій поступово з'являлися нові селянські виробництва, в тому числі й за участю жінок. Так, тарні кошики, призначені для перевезення полуниць залізницею, почали виготовляти селянки с. Жихір Харківського району. Також жінки виготовляли: брезент, мішковину, рукавиці, робочий одяг та інші вироби.

Ще одним з провідних факторів серед тих, які значно впливали на розвиток селянських кустарних промислів, в тому числі й жіночих, був розвиток торгівлі й стан торгівельної інфраструктури на Харківщині. Відносно інших регіонів, то Харківщина мала досить розвинену систему ярмаркової торгівлі. На загальноукраїнському тлі одним з найбільш високих рівнів розвитку торгівлі відрізнялася саме Харківщина, що пояснювалося її вигідним географічним розташуванням між північними чорноземними і промисловими губерніями та південними степовими губерніями.

На виникнення та динаміку жіночого промислового підприємництва, певним чином впливало існування тут свого часу так званого Південного військового поселення, яке було створено за указом імператора Олександра I в основному на частині території Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній. З 1859 р. землі військових поселенців були передані з відання Військового міністерства до Міністерства державного майна. Злившись з цього моменту, в юридичному відношенні, з державним селянством, колишні військові поселенці у своєму соціально-економічному розвитку зберегли чимало особливостей. Зокрема, багато з чоловіків-поселенців, отримавши технічну освіту в різноманітних технічних школах, майстернях і робочих батальйонах, які існували в усіх військових поселеннях, виявилися одними з найбільш підготовлених до промислового підприємства й стали активно залучати жіноцтво до самих різних форм промислового підприємства. Наприклад, товарне виробництво керамічної черепиці було швидше за всіх налагоджене саме в господарствах колишніх військових поселенців. Так, у сл. Печеніги Вовчанського району вже у 1920 р. цим промислом була зайнята значна частина місцевого жіночого населення. Численні джерела також свідчать, що ткалі з числа колишніх поселенців першими переходили до виготовлення таких відносно складних тканин, як брезент та тканина для фільтрів цукрових заводів

Ще одним з провідних факторів серед тих, які значно впливали на розвиток селянських промислів, в тому числі й жіночих, був розвиток торгівлі й стан торгівельної інфраструктури. На загальноукраїнському тлі одним з найбільш високих рівнів розвитку торгівлі відрізнялася саме Харківщина, що пояснювалося її вигідним географічним розташуванням між північними чорноземними і промисловими губерніями та південними степовими губерніями. Саме тому на Харківщину привозилися для продажу й обміну товари із регіонів з різною господарсько-економічною спеціалізацією. Найбільш значними були ярмарки: в Білопільі - Іванівська, у Старобільську – Миколаївська і Покровська, в Чугуєві – Воздвиженська і в Золочеві – Воронна.

Також розвитку самих різноманітних промислів сприяла наявність на Харківщині досить багатой, достатньої для промислового використання сировинної бази. Так, наприклад, гончарство, в якому українське жіноцтво звичайно приймало активну участь, сприяла наявність в українських губерніях досить багатих покладів придатної для виготовлення посуду глини. Геологічні обстеження Харківщини показали, що вздовж р. Сіверський Дінець та по берегах багатьох інших річок, які впадають у неї, знаходилися родовища глин, біля яких і виникали гончарні осередки. Особливо багатим на глини був район Ізюмщини, де її добування проводилося на околицях м.Ізюм, сіл Рай-Олександрівка та Миколаївка. Поклади глини залягали й поблизу сіл Гороховатка та Гаврилівка Куп'янського району. Глиняні кар'єри розроблялися й неподалік сіл Нова Водолага, Огульці, Просяна, Знаменівка Харківського району [8].

Важливою галуззю селянського господарства України було тваринництво, яке безпосередньо служило джерелом сировини для великої групи сільських промислів з участю жінок – килимарських, шкіряних, сиром'ятних, чинбарних, лимарних, чоботарських, струнних, шаповальських та ін. До традиційно жіночого домашнього підприємства з обробки волокнистої сировини входила велика група промислів з обробки волокнистих речовин рослинного походження - конопель і льону, а також волокнистих речовин тваринного походження – вовни овець, кіз тощо. Найбільш значною серед них набула група прядильно-ткацьких

промислів, якими, на відміну від переважної частини інших промислів, займалися здебільшого жінки у вільний від польових і городніх робіт час. Льон вважався кращою сировиною, ніж коноплі, але його вирощували мало, оскільки для льону потрібно було багато вологи. Більш поширеною сировиною були коноплі. Організаційно-виробничі традиції жіночого ткацького промислу склалися ще в дореформену добу, коли в Україні майже в кожній селянській оселі жінки пряли і ткали, повністю забезпечуючи себе всіма необхідними ткацькими виробами, і лише незначну частину продукції відправляли на ринок. На Харківщині із загальної кількості 5 тис. жінок, які були зайняті товарним прядінням і ткацтвом, на Валківський район припадало 14,5%, на Зміївський - 14%, на Лебединський - 13,5%, на Вовчанський - 4%, на Сумський - 2,8% і на Куп'янський - 2,4%. 3-поміж найбільших центрів жіночого домашнього прядильно-ткацького промислу були сл. Люботин Валківського району, сл. Межиріч – Лебединського і сл. Ворожба – Сумського, сл. Котельва – Охтирського, сл. Труфанівка – Богодухівського, сл. Вільшани, Уди і села Веселе, Петрівка – Харківського району [9].

У досліджуваний період існувала ціла група жіночих виробництв з обробки вовни. Овечь тримали у багатьох селянських господарствах. Найбільш широко були розвинені такі вовнообробні промислові виробництва, як вовнопрядіння і вовноткацтво, килимарство, сукнарство. Участь жіноцтва в їх розвитку, крім доступності сировини, сприяло також й те, що процес обробки вовни був набагато простіший, ніж рослинної сировини (конопель і льону). Оскільки важливе місце в господарстві українців займало вівчарство, то овеча вовна стала тут основною сировиною для сукнарства. Товарне виготовлення сукна, як ще один різновид жіночого домашнього підприємництва. В Охтирському районі налічувалося 1037 сукнарів і сукнарок, у Богодухівському - 807, у Валківському - 1369, у Вовчанському - 372, у Зміївському - 247, у Ізюмському 589, у Куп'янському - 223, у Лебединському - 1191, у Старобільському 1068, у Сумському – 278 [7, с. 234-239]. Серед основних центрів цього промислу, де серед кустарів переважали жінки, вирізнялися: сл. Уди і Руська Лозова.

На початку ХХ ст. на фоні загального скорочення в Україні обсягів ткацького виробництва внаслідок його поступового витіснення з ринку фабрично-заводською текстильною промисловістю, для жіночого домашнього підприємництва почали виникати і розширюватися вузькоспеціальні ткацькі промисли. Так, наприклад, в Сумському районі промислове селянство на замовлення місцевих цукрових заводів налагодило широке виробництво особливих тканин для заводських прес-фільтрів, а також брезенту й мішковини.

Численні джерела свідчать, що в українських селах протягом 1921-1929 рр. кравецтво було переважно жіночим промислом для якого типовими були такі види оздоблення одягу: ткацький малюнок, вишивка, обстрочування, шви, склади (заклади), збори, аплікація, нашивки (обшивки) тощо. В багатьох селянських родинах українських губерній жінки займалися вишивкою. Робили її на домотканому полотні, сукні, повсті та шкірі кольоровими нитками. Роботи талановитих майстринь розходилися по всьому світу, експонувалися на виставка в Мюнхені (1924 р.), Парижі (1925 р.) [10, с. 15].

В період непу сільське жіноцтво широко застосовувало лозу, рогозу, очерету, соломі й інших видів рослин. Жіноче лозоплетіння було традиційно сконцентровано переважно в трьох районах - Куп'янському, Старобільському і Харківському. В українських музеях збереглася значна кількість пам'яток, які підтверджують поширення в той час на Харківщині українського жіноцтва в кошикарстві та інших промислах з плетіння.

До традиційно чоловічих галузей промислового підприємництва українського селянства, в яких жінки повсюдно в Україні приймали активну участь, відносились деревообробні промисли, деякі промисли по обробці волокнистої сировини, промисли по обробці мінеральної сировини, промисли по обробці тваринної сировини, бджільництво тощо. Найбільшу питому вагу серед цих промислових груп в Україні мали різноманітні деревообробні виробництва. Наприклад, на Слобожанщині селянські деревообробні промисли складали близько 20% від кількості всіх промислових селян регіону. Така досить значна масштабність у розвитку селянської деревообробної промисловості визначалася існуванням цілої низки сприятливих факторів і умов. Розвиток селянської деревообробки визначався наявністю достатньої кількості сировини – більше 422 тис. дес. лісів [11]. За ступенем лісистості Харківщина значно відставала від середньоросійського показника, проте ця обставина повністю компенсувалася тим, що на її території були наявні дубові ліси, які були найбільш цінною сировиною для бондарних, меблевих, паркетних та деяких інших селянських промислів. Причому за загальною площею дубових лісів регіон займав одне з перших місць в країні.

Серед селянських промислів по обробці мінеральної сировини жінки часто приймали участь у гончарному, цегельному, черепичному, й навіть у ковальському і слюсарному промислах. Жінки-промисловики, що займалися обробкою мінеральної сировини різних видів, становили близько 18% загальної чисельності місцевих промислових селян.

Розвитку гончарства, в якому українське жіноцтво звичайно приймало активну сприяла наявність на Харківщині досить багатих покладів придатної для виготовлення посуду глини. Україна займала одне з перших місць серед країн світу за наявністю в її надрах різноманітних глин. Саме тому гончарство, в тому числі й жіноче, повсюдно в Україні стало одним із найбільш широко розвинених промислів. Так, геологічні обстеження Харківської губернії ще наприкінці ХІХ століття показали, що вздовж р. Сіверський Донець та по берегах багатьох інших річок, які впадають у неї, знаходилися родовища глин, біля яких і виникали гончарні осередки. За даними початку ХХ ст., особливо багатим на глини був район Ізюмщини, де їх добування проводилося на околицях м. Ізюм, сіл Рай-Олександрівка та Миколаївка. Придатні для гончарювання глини залягали й поблизу сіл Гороховатка та Гаврилівка Куп'янського району. Глиняні кар'єри розроблялися й

неподалік сіл Нова Водолага, Огульці, Просяна, Знаменівка Харківського району. На початку ХХ століття глина, яку використовували гончарі с.Нова Водолага Валківського району, було направлено на дослідження у Санкт-Петербурзьку лабораторію. Виявилось, що місцева вогнетривка глина "гончарка" нагадувала відому сілезьку глину з околиць міста Бунцлау – центру кустарної промисловості в Німеччині. Саме наявність поблизу гончарних центрів (с.Боромля, с.Станичне, м.Валки, с.Нова Водолага, с.Миколаївка), якісних глин, зазначав М.Сумцов, виявилася поштовхом для успішного розвитку гончарства в цих осередках[10].

До допоміжних промислів, у тому числі ткацтва килимарства, кошикарства, ковальства, гончарства тощо, частину чоловічого та жіночого населення змушувала звертатися недосконалість землеробської техніки й сільськогосподарських знарядь, а також недостатність прибутків від заняття землеробством, спричинена малоземелля. Отже, чим меншими були прибутки селянських господарств від землеробських занять, тим ширше населення починало займатися різними промислами і ремеслами. Окрім цього, поєднання занять землеробством та ремеслами пом'якшувало негативний вплив на селянське господарство аграрних криз та застоїв в економіці. Збільшенням прибутків у галузі переробної промисловості кустарні промисли давали певну підтримку для сільського господарства.

Підбиваючи підсумки хочу підкреслити що одним із основних факторів, який суттєво вплинув на виникнення та становлення жіночого дрібного неземлеробського підприємництва в Україні, була, насамперед, велика потреба сільського населення в дешевих і якісних неземлеробських товарах та будівельних матеріалах, яка існувала тому, що українська фабрично-заводська промисловість задовольняла її не більше як на 30%. В українському селі така потреба існувала до середини ХХ ст.

Таким чином, відтворення історії жіночого промислового підприємництва в українському селі в 1921-1929 роках, його детальний науковий аналіз дозволяє авторці стверджувати, що жіноцтво відіграло значну роль у соціально-економічній історії України. Вивчення фактичного матеріалу переконливо показує, що на 1926 рік жінки-промисловики становили близько 5% населення Харківщини, а самі жіночі промисли давала понад 10-15% усіх несільськогосподарських товарів, які вироблялися на Харківщині. В окремих галузях цей показник досягав навіть 100%.

Джерела та література

1. Рыбников А. А., Орлов А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов – Москва: Экономическая жизнь, 1923. – 47 с.
2. Рыбников А.А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства / А. А. Рыбников – Москва: Типография Товарищества "Кооперативное издательство", 1926. – 63 с.
3. Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
4. Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). / О. Сушко - Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
5. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.
6. Статистика України. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік). – Харків [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк імені Фрунзе, 1927. – №115. – 193 с.
7. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел 2. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – 779 с.
8. ДАХО. – Ф. Р-203., оп.1, д. 233, арк. 54.
9. ДАХО. – Ф. Р-1005. оп. 1, д. 80, арк. 378-379.
10. Історія декоративного мистецтва України : У 5 т. Т. 4 / [голов. ред. І. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2011. – 363 с.
11. ЦДАВО України. Ф. 33., оп.12, д. 25 арк. 3-17.

Lapchenko A. S. Analysis of the participation of rural women in the fishery in Kharkiv in the NEP years.

The article is devoted to the study of rural women's participation in fisheries in the Kharkiv region and related socio-economic, gender and traditional domestic relations in the years of the NEP. Characterized the specificity of life of rural women-entrepreneurs, their place in the family and society, the economic state of their farms under different conditions and at different stages of historical development. Studied geography and regional characteristics associated with the development of fisheries in gender relations.

Key words: handicrafts, home business, industrial, crafts and women, amateurishness, small-scale production, gender relations.

Лапченко А. С. Анализ участия женщин-крестьянок в промыслах на Харьковщине в годы нэпа.

Статья посвящена исследованию участия сельского женщин в промыслах на Харьковщине и связанных с ними социально-экономическими, гендерными и традиционно-бытовыми отношениями в годы нэпа. Охарактеризованы специфику жизни крестьянок-предпринимательниц, их место в семье и обществе, экономическое состояние их хозяйств в различных условиях и на различных этапах исторического развития. Исследовано географию и региональные особенности связанные с развитием промыслов в гендерных отношениях.

Ключевые слова: кустарные промыслы, домашнее промышленное предпринимательство, женские промыслы и ремесла, кустарничество, мелкотоварное производство, гендерные отношения.